

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.191>
УДК 323.11(477)

Наталія СТАРЧЕНКО

докторка історичних наук, старша наукова співробітниця,
Інститут історії України НАН України, Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (Київ, Україна)
interregnum@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4129-3255>

СКЛАДНІ ШЛЯХИ РАННЬОМОДЕРНОГО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІЄТВОРЕННЯ, АБО КІЛЬКА ЗАУВАГ ДО ЗВИЧНОЇ СХЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Метою статті є пропозиція до перегляду традиційного українського гранднративу, створеного у XIX — на початку XX ст. в рамках Російської імперії, який до сьогодні окреслює підходи до ранньомодерного минулого, а водночас формує набір національних символів, міфологем і місць пам'яті. В основу гранднративу була покладена козацька версія історії, на яку суттєво вплинула низка спочатку імперських, а пізніше радянських ідеологем. У результаті тривалий період українського минулого, пов'язаний із Річчю Посполитою, представлявся передусім як історія національного, соціального та релігійного гноблення українців чужою державою. Тому українська шляхта, яка брала активну участь у політичному житті разом зі шляхтою інших регіонів / народів Речі Посполитої, оголошувалася зрадницькою, такою, що швидко втратила власну ідентичність («полонізувалася») та покатоличилася (перехід із православ'я до інших конфесій уважався актом полонізації). Зауважена методологічна застарілість таких підходів, які не враховують ані особливостей ранньомодерної держави, ненаціональної за своїм характером, ані особливостей уявлень та цінностей тогочасних людей. На підставі нових **джерел** і переакцентування введених до наукового обігу раніше, а водночас застосовуючи сучасні **методологічні підходи**, пропонується інший погляд на шляхту — стан, якому належала головна роль у

Цитування: Старченко Н. Складні шляхи ранньомодерного українського націєтворення, або Кілька зауваг до звичної схеми історії України. *Український історичний журнал*. 2025. № 3 (582). С. 191—218. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.03.191>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 3 (582)

процесах ранньомодерного українського націєтворення до середини XVII ст. Проаналізовано формування в Речі Посполитій уявлення про Русь як окрему «територію з історією» поряд із Польським королівством та Великим князівством Литовським. У другій частині статті переглянуто традиційні підходи до причин повстання під проводом Б. Хмельницького з урахуванням нових досліджень і методологічних підходів. **Висновки.** Запропонований у статті погляд на українську історію дозволяє розглядати Річ Посполиту як інтегральну частину українського минулого, а процес українського націєтворення (переважно шляхетського) до середини XVII ст. — як важливий складник козацької революції. Такий підхід дозволить модернізувати анахронічну схему української історії, позбавить її від телеології та штучних «розривів», розширить тематично, наповнивши так звані «темні віки» людьми й подіями.

Ключові слова: Річ Посполита, шляхта, козаки, Люблінська унія, націєтворення, ідентичність, XVI—XVII ст.

Козацька війна, очолювана Богданом Хмельницьким, що вибухнула весною 1648 р., струснула не лише Річ Посполиту — вона суттєво перекроїла тогочасну геополітичну ситуацію всього регіону та прозвучала довгим відлунням в історії. Її причини інтригують до сьогодні, а діапазон інтерпретацій міститься на широкій шкалі від бунту «черні» до національно-визвольної війни українського народу проти поневолення [1]¹. Саме козацька версія історії була покладена в основу українського гранднративу, визначаючи до нині набір національних символів, міфологем і місць пам'яті. Створена М. Грушевським на рубежі XIX—XX ст. довга історія українського народу, що своїм початком мала давню Русь, була легітиміційним проектом для народу без держави. За задумом його творця, в основі історії мали лежати не політичні кордони чи державні інституції, а народ, який і забезпечував тяглість минулого своїм прагненням до незалежності. За М. Грушевським, після вигасання династії давніх правителів Русі та окупації її земель чужими державами, історія українського народу звелася до серії повстань проти загарбників, які увінчалися створенням у другій половині XVII ст. козацької держави. Роль головного ворога у цьому минулому дісталася Речі Посполитій, ототожненій із Польщею та поляками [2—3]. Відповідно, еліта українського народу — шляхта та її верхівка — князі, які становили частину ширшого «політичного народу», себто виступали співтворцями держави разом зі шляхтою інших регіонів / народів Речі Посполитої, оголошувалася зрадницькою, егоїстичною, перейнятою становими інтересами всупереч інтересам власного народу. Ключовими в українській історіографії цього періоду є поняття «полонізація» та «католизація»: заміна української культурної ідентичності польською й релігійна конверсія більшості шляхти з православ'я (власної релігії) на католицизм (що однозначно пов'язувалося зі зміною ідентичності). В підсумку український народ виявився представлений лише «експлуатованими» масами — козаками, селянами

¹ Література з цієї теми величезна. Загальний погляд на головні напрями та праці див. у статті Ф. Сисина [1]. Власне, всі історіографічні інтерпретації так чи так спиралися на багату риторику часів повстання, представлену різними сторонами, та на пізнішу козацьку літописну традицію XVIII ст., вже значною мірою міфологізовану і пристосовану для легітимізації козацького стану в інших умовах. На сьогодні бракує ґрунтовних розробок, зокрема текстологічного характеру, які дозволили б деконструвати цю риторику.

та частково містянами [4]². Творці української «державницької» школи (перші десятиліття ХХ ст.) хоч і наголошували на значенні еліти для процесів побудови держави й націєтворення, однак іншої схеми не запропонували.

Російський імперський гранднратив, на ґрунті якого частково виростала українська історіографія ХІХ ст., резервував для українців лише короткий епізод — козацьке повстання, яке повернуло колись «відірвану частину російського народу» до початкової єдності. Ця ж схема, дещо перелицьована під ідеологічні потреби, була використана й радянською історіографією. Ключовою подією українського минулого стає Переяславська угода 1654 р. — акт визнання козацьким військом протекторату московського царя, який інтерпретувався як тріумф «возз'єднання» українського та російського народів. Після проголошення незалежності (1991 р.) у ситуації браку якісних праць з історії України певним виходом видавалося переакцентування старої схеми. Наголос було зроблено на національно-визвольному характері козацького повстання, що позначилось і відмовою від імперської схеми «триєдиного російського народу» з його українською й білоруською частинами [5]. Заразом на цей час припадає поява праць Н. Яковенко про українську шляхту Речі Посполитої, які справили ефект історіографічного вибуху та започаткували сталий інтерес до цієї теми [9—10]. Поступове накопичення відповідних досліджень на сьогодні дозволяє суттєво переглянути освячену довгим триванням схему українського минулого. Йтиметься передусім про введення шляхти до цієї схеми як важливого (а в певні періоди й головного) дієвця, а з нею — й розширення «території» українського минулого внаслідок долучення політичної історії, творцем якої була шляхта. Відмова від концепції «гніту — визволення» як головного інтерпретаційного інструмента (анахронічного за своїм характером і збідненого за евристичними можливостями) на користь сучасних підходів до пояснення історичних явищ та подій дозволить вибудувати новий український гранднратив.

² Про шкоду такого гранднративу, який залишав еліти поза межами української історії, досить гостро висловився О. Пріцак у статті, присвяченій сторіччю від дня народження М. Грушевського [4]. Польська історіографія, зі свого боку, традиційно розглядала шляхту українських теренів як польську (хіба з деякими регіональними відмінностями, що описувалися формулою «gente Rutenus, pacione Polonus»). Саме станова ідентичність уважалася домінантною, підтвердженням чого мала служити так звана теорія сарматизму, міф про походження усієї шляхти від давніх сарматів. Варто, втім, зважати на існування інваріанта цього нібито спільного міфу — «роксоланського» / руського, а також на формування в Польському королівстві, Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій паралельних міфів про походження окремих народів — литовського, руського / українського (окремого від білоруського), пруського тощо. В публікаціях останнього часу автори вказують на пізні походження теорії сарматизму як ідеології, сформованої переважно в ХІХ ст. [5], а також зауважують геть інший сенс, що вкладався в поняття «Сарматії» та «сарматів» у ХVІ ст. [6]. Варто теж брати до уваги, що будь-яка ідентичність є множинною, залежною від обставин і позиції суб'єкта [7]. Власне, ані походження, ані належність до певної християнської конфесії, ані мова в ранньомодерний період не забезпечували раз і назавжди фіксовану ідентичність. Для польської історіографії справжнім викликом у свій час стала книжка Т. Хінчевської-Геннелъ, присвячена складанню окремої національної ідентичності в українській шляхті та козаків [8].

Очевидно, він буде складнішим від попереднього; він демонструватиме існування різних можливостей в історії на противагу випрямленому й жорстко детермінованому минулому старої схеми. Спрощення, утім, у нашому складному світі часто виявляється не найкращим способом розв'язання проблем.

Передусім у статті зупинимось на творенні шляхтою, що походила з українських земель Речі Посполитої, ідеї окремого «руського народу» (спадкоємців давньої Русі) задовго до появи козаків на політичній авансцені. Саме шляхті належала головна роль у процесах ранньомодерного українського націєтворення, яке водночас визначило характер козацького повстання середини XVII ст. Недаремно ж шляхта складала значну частину козацької еліти, до якої належав й очільник повстання Богдан Хмельницький. Далі зупинимось на складному питанні, як козаки в останні три десятиліття перед виступом поступово доростають до ідеї власної ексклюзивності як «руського народу». Також будуть коротко розглянуті причини козацького повстання — складного й дуже неоднозначного явища, щодо якого ведуться тривалі історіографічні суперечки.

Шляхетська Русь

Почнімо з Люблінського сейму (10 січня — 12 серпня 1569 р.) — завершального акту об'єднання в одну державу Великого князівства Литовського та Польського королівства (Корони). Ця подія для української історії має окреме значення: тут прозвучить перша публічна заява волинської шляхти про свій народ, відмінний від польського й литовського³, а водночас тут будуть ухвалені окремі права для частини «руського» народу — Волинського, Київського, Брацлавського воєводств [11—13]. Ці землі до Люблінського сейму практично двісті років перебували у складі Великого князівства, приблизно стільки ж входили до Польського королівства Руське, Белзьке, Подільське воєводства⁴. Затяті дискусії між

³ Ми можемо лише конструювати на підставі непрямих деталей, кого мав на увазі промовець під поняттям «свій народ». Цей народ, очевидно, був більшим від спільноти волинян, і, як засвідчує привілей для Київського князівства (що його писали передусім волиняни з подальшою редакцією коронярів), пов'язувався з поняттям «руської землі» з символічним центром у Києві: «Київ був і є головою і головним містом руської землі, а вся руська земля з давніх часів від предків наших, польських королів, між іншими ранішими членами до Корони Польської прилучена; (та руська земля — *Н. С.*) до єдності й власності Корони прийшла частково через війну, частково через добровільне подання і спадки по деяких ленних князях, які між собою її на різні частини були розтягли» (див.: *Volumina Constitutionum*. Т. II: 1550—1609. Vol. 1: 1550—1585. Przyg. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2005. Р. 227).

⁴ Традиція називання всіх мешканців Польського королівства «поляками» походить від нехтування різноманіттям (етнічним, культурним, мовним, правовим, устроєвим, історичним) різних його частин. Тому учасників Люблінського сейму з боку Корони називатимемо «коронярами», а шляхту Великого князівства Литовського — «литвинами». Ці терміни мають джерельний характер, а водночас вони вказують саме на політичну ідентичність шляхти Польського королівства та Великого князівства Литовського як громадян цих держав.

представниками цих двох держав, об'єднаних на той час персональною унією, про конструкцію нового утворення — як унітарної чи досить слабкої конфедерації — зайшли у глухий кут. Тож литвини вдалися до таємного від'їзду з Любліна в ніч із 28 лютого на 1 березня у сподіванні на дієвість важливої політичної засади Польського королівства: «Нічого нового без тих, кого ухвала стосується». Тим часом обурені цим кроком коронні послы запропонували королю вилучити Волинь та Підляшшя з Великого князівства і приєднати їх до Корони як давні польські землі. Король, а водночас великий князь литовський Сигізмунд II Август на це погодився. Несподіванкою натомість стала реакція волинської шляхти. Отримавши королівський універсал із повідомленням про перехід до Польського королівства й вимогою прибути на сейм для складання присяги на вірність, вони 29 березня скликали власне зібрання. В листі до монарха волиняни повідомляли, що загалом не проти унії, але їх як вільних людей не можна приєднувати без їхньої згоди. А тому запропонували скликати новий сейм на кордоні Волині та Корони й там обговорити питання об'єднання. Після тривалих зволікань волиняни в кінці травня таки прибули до Любліна, однак одразу заявили, що не лише вони мають присягати, а й король та «поляки» їм навзаєм [14].

24 травня 1569 р. мешканець Волині князь Костянтин Вишневецький заявив у своїй промові: «Ми народ такий поштивий, що жодному народові не поступимося своєю гідністю»⁵. Головні гравці, як литвини, так і коронярі, видається, щиро не зрозуміли, що мали на увазі волинські князі та шляхта, коли заявили про потребу гарантій для їхніх власних «прав» в обмін на згоду ввійти до складу Польського королівства. Коронярі переконували волинських «братів», що приймають їх до себе, аби поділитися своїми правами «як рівні з рівними». Коли ж стало зрозуміло, що волиняни чітко тримаються за якісь «власні» права, король та учасники сейму запропонували оформити їх в окремий привілей.

Литвини ж до певного часу були переконані, що волиняни цілком на їхньому боці, однак швидко «протверезіли», коли вчорашні співмешканці по князівству почали вимагати переходу до Польського королівства також Київщини. Волиняни твердили, що Київ належить до Волині, а не до Великого князівства Литовського, ба більше, претендували й на інші території, мотивуючи це давньою історичною традицією. Долю Брацлавщини вирішив її воєвода князь Роман Сангушко, присягнувши королю та Короні як найвищий урядник цього воєводства. Аналогічний акт здійснив і київський воєвода князь Василь Костянтин Острозький після рішення сейму про приєднання Київського воєводства. В підсумку окреслився кордон, який практично в незмінному вигляді існує до сьогодні між Україною й Білоруссю⁶.

⁵ Дневник Люблинского сейма 1569 года. Соединение Великого княжества Литовского с Королевством Польским. Изд. О. Коялович. Санкт-Петербург, 1896. С. 381.

⁶ Історіографічна традиція сприймати тогочасних русинів як спільноту українців і білорусів усе ще залишається не до кінця відрефлексованим концептом «єдності трьох народів», а також традиційного ототожнення конфесії з національною ідентичністю (спільноти вірних Київської митрополії як етнічно нерозчленованої групи). Тим часом події Люблінського сейму засвідчують чітке відчуття волинянами «своїх» — брацлавців і киян, а водночас ви-

Привілеї, які отримали новоприєднані воєводства, містили важливі гарантії: непорушність кордонів⁷, українська (руська) мова у судах та адміністрації, II Литовський статут як правовий кодекс у судочинстві (з часом отримав назву Волинського), рівність католиків і православних тощо. Волинь та Київська земля в минулому були окремими князівствами у складі Великого князівства Литовського. І хоч із часом втратили свій статус (Волинь у 1452, Київ у 1471 рр.), усе ж зберігали низку особливостей. У джерелах після 1569 р. подекуди можна зустріти згадки про «князівства» Київське й Волинське, а сам акт «приєднання» / інкорпорації до Польського королівства мешканці цих земель називали «унією», або й «конфедерацією» [15, с. 351—352].

Справді, існувала важлива деталь, яка могла додатково живити уявлення тогочасних людей про привілеї як договір між королем і мешканцями українських воєводств, задекларована волинянами на Люблінському сеймі. На відміну від Польського королівства, де князівські роди вимерли, на Волині їх проживало близько 50 — належних до різних гілок династії Рюриковичів (володарів давньої Русі) та Гедиміновичів (нащадків великих князів литовських). Недаремно ж князь Костянтин Вишневецький у своїй промові згадає про існування князів у «свого» народу. А ще один князь — Олександр Чорторийський — нагадає королю Сигізмунду II Августу (Ягеллону) про їх спільне походження, і монарх це публічно визнає. То були серйозні заявки на партнерство політичних народів, напевно зрозумілі тим, кому призначались. Адже унію укладали між собою володарі, мешканців окремої території натомість приєднували. Люблінські привілеї за формою нагадували договір про автономію трьох прилучених воєводств, який ухвалили, з одного боку, король і шляхта Польського королівства, а з іншого — шляхта трьох приєднаних воєводств (привілеї також поширювалися на духовенство й міщан). Князі як потенційні володарі не лише легітимізували цю «автономію», вони надалі міцно пов'яжуть «руський народ» Речі Посполитої з давньою державою Русь.

разне дистанціювання від учорашніх співмешканців по Великому князівству Литовському. Слова волинського промовця 21 червня 1569 р. під час обговорення можливості використання печатки Великого князівства на майбутніх унійних актах засвідчують виразну опозицію «ми — вони / литвини» (див.: Дневник Люблинского сейма 1569 года... С. 458).

⁷ Привілеї формально надавалися «Волинській землі» (Волинському та Брацлавському воєводствам) і «Київському князівству». Такі анахронічні як на той час назви інтригують дослідників, адже адміністративно-територіальними одиницями виступали воєводства, а перехід їх до Корони засвідчували присяги воєвод. Цілком імовірно, що подібні деталі не були випадковими. З одного боку, статус «князівства» й «землі», а водночас князівські титули волинського, київського та брацлавського воєвод могли служити для авторів привілеїв (волинян) додатковим аргументом у дебатах із коронярами. Водночас тут таїлася і певна пастка, адже кордони «князівства» та «землі» не конче мали збігатися з кордонами воєводств. Скажімо, Мозирський повіт Київського воєводства за замовчуванням усіх учасників сейму залишився при Великому князівстві Литовському. Найімовірніше, він став ціною за згоду на унію кн. Миколая Радзивілла Рудого, мозирського старости, великого канцлера, лідера литвинів і найбільшого супротивника об'єднання. Тож непорушність кордонів, гарантована привілеями для Волинської землі та Київського князівства, вочевидь, стосувалася тих меж, що постали в результаті унії й на які погодилася місцева шляхта.

А водночас князівська символічна влада, простягаючись на шість українських воєводств, «стягувала» їх в одне ціле, відокремлюючи їх від решти [16—17].

Чи йшлося лише про риторику, а чи Русь справді бачилася тогочасним людям окремою частиною Речі Посполитої, яка хоч і не мала статусу члена федерації, однак активно прагнути цього в недалекому майбутньому?

В конституціях Польського королівства до Люблінського сейму постійно згадувалися його п'ять провінцій — Велика та Мала Польща, Мазовія, Пруссія й Русь. Цей поділ лежав в основі податкової системи держави⁸. Якуб Пшилуський (1553 р.) у своєму зібранні коронних прав виділить в окремий параграф права Руського князівства, а чи Руської землі у складі трьох воєводств — Руського, Подільського, Белзького⁹. З різницею майже в 50 років Ян Янушовський (*Statuta, Prawa y Constitucie Koronne...*, 1600 р.) укаже на існування прав князівства Руського, яке у свій час приєдналося до Корони. До нього він зарахує шість воєводств — Руське, Подільське, Белзьке, Київське, Волинське, Брацлавське та Підляську землю¹⁰. А Ян Анджей Красінський, який здобував освіту в європейських університетах, у своїй розповіді новообраному королю Генріху Валуа про його державу (1574 р.) згадає також Русь або Роксоланію, додавши до неї ще й Люблінську землю. Він зауважить існування в минулому могутньої держави Русь зі столицею в Києві, про красу якого свідчать давні руїни. Київський воєвода князь Костянтин Острозький, за Красінським, походив від давніх київських князів, володарів Русі¹¹. Про Русь цілком паритетно з «Польщею» та «Литвою» говорив і пересічний шляхтич Якуб Пшонка у своєму щоденнику¹².

⁸ Див., скажімо, конституцію сейму 1562—1563 pp.: «Обираємо ревізорів зі свого боку [...], які мають їхати оглядати й списувати інвентарі столових маєтностей Короля, на всі п'ять частин Корони: тобто одні до Великої Польщі, другі до Малої, треті до Мазовії, четверті до Русі, п'яті до Пруссії» (див.: *Volumina Constitutionum*. Т. II: 1550—1609. Vol. 1: 1550—1585. Р. 101 (Пьотковський вальний сейм 1562—1563 р.); див. також: S. 122—123, 198). Про Русь, що фігурує поряд із Великою й Малою Польщею (всупереч думці, яка побутує в історіографії, про Русь як частину Малопольської провінції), див.: *Volumina Constitutionum*. Т. I: 1493—1549. Vol. 2: 1527—1549. Przyg. S. Grodziski. I. Dwornicka, W. Uruszczak. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2000. Р. 202. Після Люблінської унії податкова провінція, що раніше окреслювалася назвою «Русь», розширилася на три приєднані воєводства, а побори мали збиратися таким чином: «Wielkopolscy w Kaliszu. Małej Polski w Sędzierzu. Z wojewodztw Ruskich, Podolskich, Wołyńskich, Braclawskich, Kijowskich, w Przemyślu. Mazowieckiego, Rawskiego, Podlaskiego, Płockiego w Liwie» (див.: *Volumina Constitutionum*. Т. II: 1550—1609. Vol. 2: 1587—1609. Przyg. S. Grodziski, przedm. W. Uruszczak. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2008. Р. 440).

⁹ Przyłuski J. *Leges seu Statuta ac privilegia Regni Poloniae omnia [...] in gratiam [...] Sigismundi Augusti regis Poloniae [...] collecta, digesta et conciliata [...]*. Kraków, 1553. Р. 704—707.

¹⁰ Januszowski J. *Statuta, Prawa y Constitucie Koronne Łacinskie y Polskie z Statutow Łaskiego y Herborta y z Constituciy Koronnych Zebrane*. Kraków, 1600. S. 789—824.

¹¹ Jana Krasieńskiego *Polska, czyli opisanie topograficzno-polityczne Polski w wieku XVI, oraz Materyały do panowania Henryka Walezyusza*. Warszawa, 1852. S. 108—115.

¹² Pamiętnik Jakuba Pszonki z autografu w bibliotece Ossolińskich znajdującego się wydany. *Inwentarz Skarbu Koronnego z roku 1607*. Lwów, 1874. S. 52 («Confederatorum enim militum tota Polonia, Lituania, Russia aliaeque provinciae erant»).

Про Русь згадували також іноземці. Англійський дипломат Джон Пейтон залишив розлогий звіт (1598 р.) про територію, мешканців та устрій Речі Посполитої, окремо зупинившись і на Русі. Першим руським володарем автор називав легендарного Руса — брата не менш легендарних Чеха й Леха (прабатьків чехів і поляків). А про давню Русь говорив як про імперію роксоланів із центром у Києві¹³. Папський нунцій Клаудіо Рангоні у своєму звіті про Річ Посполиту (1604 р.) подав широкий екскурс руського державного минулого, згадавши, скажімо, про коронацію одного з руських володарів князя Данила¹⁴. Руські терени оспівував не один тогочасний майстер пера. Так, Шимон Старовольський нагадає, що ця провінція «плине молоком і медом» (1632 р.)¹⁵. Що ж до її розлогості, то тут усі автори одностайні, виділяючи під Русь практично всі українські землі у складі Корони та обов'язково нагадуючи про давню державу, велич якої засвідчують стародавні руїни та прегарні собори столичного Києва. Пейтон також зазначить: «Їхня мова, звичаї і права — руські»¹⁶.

Врешті 1677 р. на сейм буде поданий анонімний проєкт реформування Речі Посполитої, в якому пропонувалось утворити при королі раду з представників чотирьох провінцій держави — Великої й Малої Польщі, Великого князівства Литовського та Русі [18, с. 727]. А підтверджуючи привілеї для Замойської академії, король Міхал Вишневецький говоритиме про університет у Руському князівстві¹⁷.

А втім, чи мислили себе мешканці цієї віртуальної Русі спільнотою?

Через три роки після унійного Люблінського сейму Річ Посполиту чекатиме велике випробування — смерть короля Сигізмунда Августа, останнього представника династії Ягеллонів, та вибори його наступника всією шляхтою, так званим «політичним народом». Це буде перевірка на міцність не лише новоствореної федерації, а й своєрідний експеримент на існування та єдність руського народу. В листопаді 1572 р. белзький староста Ян Замойський, майбутній великий канцлер і перша особа за впливом на політику Речі Посполитої, напише до свого дядька Якуба Гербурта, що «за предків наших усі ті воєводства не окремо, але разом радилися про себе і свої вольності», тож у такий непевний час потрібно пильнувати, аби вони «не розірвалися»¹⁸. Замойський мав на увазі Руське, Подільське, Волинське, Київське, Брацлавське та своє Белзьке воєводства. Цікаво, що вже у статусі великого канцлера цей громадянин Речі Посполитої писатиме, що його бать-

¹³ Peyton J.Jr. Relacja o państwie Polonia i prowincjach połączonych z tą Koroną A.D. 1598. Tłum. W. Grzybowski. Szczesne, 2021. S. 75—76, 116—117.

¹⁴ Rangoni C. Relacja o Królestwie Polskim z 1604 r. Tłum. K.W. Kielisiński, W. Kazimierski. Opole, 2013. S. 34—46.

¹⁵ Starowolski Sz. Polska albo opisanie polozenia Krolestwa Polskiego z języka łacinskiego przelozył, wstepem i komentarzami opatrzył Antoni Piskadło. Kraków: Wydaw. Literackie, 1976. S. 75—86.

¹⁶ Peyton J.Jr. Relacja o państwie Polonia... S. 117.

¹⁷ Biblioteka PAU i PAN. Sygn. 2387. T. 1. F. 78 v. Щиро вдячна Степанові Бліндеру, який звернув мою увагу на цю деталь.

¹⁸ Archiwum Jana Zamojskiego, kanclerza i hetmana Wielkiego koronnego. T. 1 (1553—1579). Warszawa, 1904. S. 15.

ківщина Русь («*Russia nostra, patria mea*»), а у своєму першому тестаменті 1594 р. зазначить, що університет у Замості він фундував у Русі для Русі¹⁹. Під час майже чотирьох років безкоролів'я українські воєводства обмінювалися посланцями та виробляли спільну політику, стоячи на сеймах і шляхетських зібраннях поруч. А на елекційному сеймі 30 листопада 1575 р. вони присягнуть у своїй єдності чинити на спільне благо. Водночас вони протистояли спробам еліти Великого князівства Литовського повернути втрачені під час Люблінського сейму території Волині, Київщини та Брацлавщини. На коронаційному сеймі в березні 1574 р. шляхта «новоприєднаних» воєводств заявить, що «краще підуть до неволі, аніж повернуться під ярмо литвинів, і якщо могли приєднатись до Королівства, мають теж повне право зберегти ту унію». Себто акцентували на своєму праві вільних людей обирати, де та з ким бути, що й поставило крапку в домаганнях литвинів²⁰.

Під час першого безкоролів'я вперше з'явиться поняття «народ руський» як політонім поряд із «польським» і «литовським» народами — в Генріхових статутах, які розглядаються як своєрідна квазіконституція Речі Посполитої (травень 1573 р.)²¹. На цьому договорі шляхти з новообраним королем Генріхом Валуа надалі присягатимуть усі наступні монархи. Ця формула прозвучить і в конституції Варшавського конвокаційного сейму 1632 р.: «А що в тій славній Короні народу польського, литовського, руського і провінцій, до них належних, є немало дисидентів у християнській релігії»²². Під «Короною» тут розумілася вся Річ Посполита, а народи польський, литовський та руський мали відповідати Польському королівству, Великому князівству Литовському й Русі. Річ Посполита продовжувала мислитись як конфедерація «панств».

Давня історія Русі, про яку згадували тогочасні автори, була важливим елементом складання ідентичності української спільноти Речі Посполитої. Недаремно антропологи, що займаються питаннями націєтворення, підкреслюють формотворче значення спільного минулого для творення націй [19]. Давнє походження народу оприявнювалося не лише київськими руїнами, а й поставало символічними цінностями: влада волинських князів своїм джерелом мала «sacrum» давніх правителів Русі; шляхетські генеалогії тяглись углиб до давніх руських воїнів-предків; права, якими судились українські воєводства, уявлялися давніми «свободами-вольностями», отриманими від руських князів-володарів і лише підтвердженими королями Речі Посполитої. Державне минуле додавало суб'єктності руським воєводствам. Недаремно їх називали «панства руські» [20, с. 36].

¹⁹ Ibid. T. 2 (1580—1582). Warszawa, 1909. S. 30; Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Sygn. 1904/II. F. 8-8v. Щиро вдячна Степанові Білдеру, який звернув мою увагу на ці акти.

²⁰ Про епізоди спільних дій шляхти українських воєводств див.: Orzelski S. *Bezkrólewia ksiąg ośmioro, 1572—1575*. Tłum. W. Spasiewicz. Petersburg, 1856. T. 1. S. 121, 258, 262; T. II. S. 125, 133, 167, 272, 285—286.

²¹ *Volumina Constitutionum*. T. II: 1550—1609. Vol. 1: 1550—1585. P. 336.

²² Ibid. T. III: 1611—1640. Vol. 2: 1627—1640. Warszawa, 2013. P. 180 («A iż w tej zacnej Koronie narodu polskiego, litewskiego, ruskiego i państw do nich należących jest немало dissidentes in religione Christiana»).

Очевидно, що ця ранньомодерна руська ідентичність не була однорідною в межах конструйованої інтелектуалами Русі в рамках Польського королівства. Скажімо, люблінські привілеї для трьох «приєднаних» воєводств суттєво прислужилися творенню в місцевої шляхти своєї регіональної «руської» ідентичності. В текстах православного владики Мелетія Смотрицького на початку 1620-х рр. згадуватимуться вже не привілеї для окремих земель, а спільне право «всієї землі Руської». Він же використовує поняття «вітчизна» не лише щодо Речі Посполитої, а й до Русі (Волині, Київщини та Брацлавщини) [21]. Вимоги дотримання «власних прав», апеляції до привілеїв і дискусії в разі загрози для них часто фіксуються у волинському судочинстві (матеріали якого добре збережені, на відміну від Київського, Брацлавського воєводств). На праві, яке не міг змінити ані король, ані сейм як вищий законодавчий орган, наголошували волинські адвокати в тих випадках, коли у судовому процесі намагалися використати правову норму з-поза II Литовського статуту [22].

У 1645 р., буквально напередодні козацької війни, волиняни у своїй інструкції для послів на сейм висунули вимогу — головування у трибуналі (вищій апеляційній інстанції) представника руських воєводств почергово з традиційними маршалками (очільниками) двох давніх провінцій Польського королівства — Великої та Малої Польщі. Волиняни також заявили, що в разі неповаги до їхнього Волинського статуту повернуться до ідеї окремого Луцького трибуналу²³. Він був ухвалений для трьох «новоприєднаних» воєводств у 1578 р. паралельно з постановом трибуналу для Великої й Малої Польщі, але проіснував недовго. Проте залишився в пам'яті волинської шляхти, очевидно, як ознака політичної суб'єктності українських воєводств. Утім ідея окремого «руського» трибуналу для всієї української Русі в Польській короні звучала й раніше. На Варшавському сеймі 1581 р. послы Волинського, Руського та Підляського воєводств заявляли про бажання утворити його на руських теренах і зазначали, що з іншими воєводствами справа вже погоджена²⁴.

Цікавим штрихом до питання про ідентичність мешканців Русі є фрагмент ухвали конвокаційного сейму 1587 р. по смерті Стефана Баторія, де йшлося про потребу реформування трибуналу. Пропонувалось організувати спільну апеляційну інституцію для всієї Речі Посполитої, а не окремо для Польського королівства та Великого князівства Литовського. Мали провадитися дві сесії: одна в Пьотркові — для Великої й Малої Польщі, Пруссії, Мазовії, друга у Бересті — для Велико-

²³ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. Ч. 2. Т. 1: Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России. Киев, 1861. С. 306.

²⁴ Sprawy wojenne króla Stefana Batorego: dyjaryjusze, relacje, listy i akta z lat 1576—1586. *Acta Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia*. T. 11. Wyd. I. Polkowski. Kraków, 1887. P. 323 («Posłowie województwa Wołyńskiego, Ruskiego i Podlaskiego prosili, aby do Trybunału lubelskiego odesłani nie byli, ale aby doma w którym mieście sprawiedliwość mieć mogli. Co się tycze zgody z inszemy województwy jużesmy się z nimi we wszystkim zgodzili»).

го князівства Литовського, Русі, Києва, Волині, Жмуді, Інфлянт²⁵. Під «Руссю», найочевидніше, розумілися Руське, Подільське, Белзьке воєводства, які й мали бути символом об'єднання трибуналу між двома частинами конфедерації²⁶. Ці три воєводства потрапили до берестейської сесії слідом за Київським, Волинським і Брацлавським воєводствами як складові ширшої територіальної одиниці — Русі. Показово, що давніша коронна Русь (хоч і виділялась Якубом Пшилуцьким в окремий регіон зі своїми правовими традиціями) судилася коронним правом, на відміну від Великого князівства Литовського, Києва, Волині та Жмуді, де на той час функціонував II Литовський статут. Утім тривкість і єдність Русі, що входила до Польського королівства, виявилися пріоритетнішими, аніж правова різниця.

Важливим для руських воєводств (передусім Волинського, Київського, Брацлавського) був і захист своєї мови, попри те, що у приватній сфері вона вважалася персональним вибором особи. Польська хоч і була мовою політики, однак не перетворювалася на інструмент влади. Вже восени 1569 р., одразу після Люблінського сейму, волиняни відправили до короля лист, в якому вимагали, аби всі офіційні листи надходили до них українською мовою згідно з люблінським привілеєм. Невдовзі подібну петицію відправляють кияни, а потім і брацлавці. Що важливо, місцеві суди відмовлятимуться приймати від сторін документи, писані польською, ба більше — можна було програти справу, не зауваживши цієї дразливої деталі. Інколи траплялися анекдотичні ситуації, коли справу у суді відхиляли через підпис латинськими літерами, або через слово «капітула» латиною у скарзі. Згодом при королівській канцелярії з'являться руські писарі, які вестимуть окремі книги для мешканців Волині, Київщини, Брацлавщини — Волинську метрику. А «мовні» вимоги в інструкціях послів від цих земель на сейм фіксуються ще на початку 1640-х рр. Таку увагу до мовного питання в історіографії якщо й зауважували, то радше як підтвердження «полонізації» українських земель, натомість доречніший інший акцент — на важливості для руської шляхти функціонування руської мови в адміністративній та судовій сферах як частини «власного права» (люблінських привілеїв)²⁷.

²⁵ Volumina Constitutionum, T. II: 1550—1609. Vol. 2: 1587—1609. P. 36. На конвокаційному сеймі була організована комісія з реформування права, наслідком роботи якої стане низка важливих ухвал Варшавського коронаційного сейму 1588 р., однак ідея реформування трибуналу втілена не була.

²⁶ Русь, що разом із Київською та Волинською землями закріплюється за сесією в Бересті, можна було би потрактувати як руські землі Великого князівства Литовського (з певною долею гіпотетичності, адже у законодавчих актах ці землі не виділяються в окрему територіальну одиницю). Проте відсутність Русі серед перерахованих чотирьох провінцій Польського королівства, які мали судитися в Пьотркові (попри закріплену в конституціях традицію ділити Корону таки на п'ять частин, включно з Руссю), вказує, що Русь поряд із Волинню та Києвом означала три коронні воєводства — Руське, Подільське, Белзьке.

²⁷ Жорстке пов'язування мови з ідентичністю — данина епосі Просвітництва («одна держава, один народ, одна культура»), романтичній традиції, яка ототожнювала народ і культуру, та особливостям створення українського гранднаративу в умовах Російської імперії. Сebo такий погляд, поширений на раніший час, є анахронічним. Дослідники зауважують брак тісного зв'язку між мовою та ідентичністю в полікультурному й багатомовному прос-

Задекларована в люблінських привілеях рівність католиків і православних прислужиться в дуже драматичний момент українського минулого. З ініціативи православного духовенства, яке прагнуло реформувати свою церкву, за активної підтримки ревного короля-католика Сигізмунда III Вази, частини католицької ієрархії Речі Посполитої та папи була реалізована Берестейська унія 1696 р. Формально Київська митрополія, яка перебувала в канонічному підпорядкуванні константинопольського патріарха, переходила під зверхність римського понтифіка. Унійна церква, згідно з королівським універсалом, оголошувалася правонаступницею православної митрополії. Форму, в якій ухвалювалася унія, велика частина шляхти (православної, протестантської, частково католицької) потрактувала як порушення свободи совісті, закріпленої актом Варшавської генеральної конфедерації 1573 р., Генріховими артикулами (королівською присягою) та люблінськими привілеями [25—27]. Це спровокувало тривалу сеймову боротьбу, результатом котрої стала конституція 1607 р., що відновлювала права православної церкви (буде повторена ще раз у 1609 р.). Однак ці акти принципово не змінили ситуації. Король, погодившись на ухвалення конституцій, відмовлявся повертати православним храми та майно, яке частково перейшло до уніатів, а також не номінував православних на вакантні місця в ієрархії Київської митрополії. Висвячення в 1620 р. єрусалимським патріархом Феофаном (Теофаном) вищих ієрархів православної церкви Сигізмунд III Ваза потрактував як узурпацію його права патронату — образу королівського маєстату («*Crimen laesae maiestatis*»). Самі ж висвячені ієрархи були оголошені поза законом [27]. За цих драматичних обставин православні інтелектуали, ведучи затяту полеміку з уніатами, зосередилися на питанні не лише правових засад своєї церкви, а й на виробленні поняття «руського народу». Саме в їхніх текстах постає розбудована концепція його як політичного народу Речі Посполитої, який разом із польським та литовським утворили свою Республіку на підставі договору [28—29].

У традиційній історіографії, створеній ще в Російській імперії, звучить аксіоматично — українець у минулому мав бути православним, всі інші трактувалися як відступники не лише від «правдивої віри», а й зрадники свого народу. Однак детальний аналіз полемічних текстів демонструє іншу картину. Переважна більшість шляхти та частина православного духовенства підтримували поліконфесійну модель руського народу. Як заявляв полоцький владика Мелетій Смотрицький (висвячений у тому ж 1620 р.): «Не вироджується зі своєї крові той, хто міняє віру. Хто з руського народу римську віру приймає, не стає одразу ж іспанцем чи італійцем, а по старому залишається шляхетним русином. Отже, не

торі ранньомодерного покордоння Центрально-Східної Європи. Вибір мови був пов'язаний із низкою факторів, часто ситуативних [23]. Наприклад, феномен тримовності православних ієрархів другої половини XVII ст. — початку XVIII ст.: Лазаря Барановича, Симеона Полоцького, Стефана Яворського, Дмитра Туптала. А чи, скажімо, широке побутування польських духовних пісень в Україні, які ставали частиною української народної побожності [24]. Власне Річ Посполита була простором крослінгвістичних і транскультурних феноменів, які могли належати водночас до кількох національних світів [6].

віра русина русином, поляка поляком, литвина литвином робить, а народження й кров руська, польська, литовська»²⁸.

Смотрицький пропонував за основу руськості брати кров або походження, а водночас територію (країну Руську) та свої права, творячи незвичну для тодішньої Європи, але дуже сучасну територіально-правову концепцію руського народу [21]. До своєї руської крові апелював німець за походженням, католик за вірою й русин за вибором шляхтич Руського воєводства Ян Щасний Гербурт, який на початку XVII ст. відстоював права православної церкви. Скажімо, в листі до папи римського він укаже Русь своєю Батьківщиною та підкреслить власну належність до руського народу. Він нагадає і про державне минуле своєї Русі та зазначить, що через негаразди вона мусила колись приєднатись до інших королівств. «Але не до провінцій», — підкреслить Гербурт, цим самим урівнявши Русь зі щасливішими державними утвореннями²⁹. Про себе як частину «руського народу» в 1632 р. говоритимуть волиняни — католики та протестанти — боронячи інтереси своїх «братів-православних» [11, с. 26—39; 22]. Власне, після запеклої конфронтації, де були й жертви, православні та унійні вищі ієрархи за підтримки шляхти почали виробляти об'єднавчий проєкт — ідею спільного патріархату в Речі Посполитій. Утім чи не найактивнішим ворогом об'єднання виступить захисник православної церкви — козацтво, погрожуючи розправою кожному прихильнику нової унії [30, с. 165—176]. Для козаків, а водночас для частини шляхти й духовенства (переважно низового), православ'я таки лежало в осерді «руськості». Власне, про цю частину українського минулого й піде мова далі.

Русь козацька

Козацтво як мілітарна чоловіча спільнота на покордонні, подібна до інших аналогічних утворень, так чи так формувалась на протиставленні державі. Такі спільноти монополізували право на насильство та встановлювали власну владну ієрархію між своїми членами. Їхній спосіб здобування засобів до існування, яким було піратство / грабунок, або його різновид у випадку козацтва — набіги на землі Кримського ханства чи морські походи до берегів Оттоманської Порти, часто призводили до відкритих конфліктів із державою. Перші джерельні згадки про козаків (кінець XV ст.) представлені переважно скаргами на їхні грабіжницькі виправи й напади на іноземні посольства [31—35].

Водночас неспокійне сусідство степу, набіги кримських татар на українські терени з метою захоплення ресурсу для работоргівлі, велика протяжність і відкритість кордонів потребували колосального фінансового й людського потенціалу, чого якраз бракувало Речі Посполитій. Частково цю нестачу заповнювало озброєне населення покордоння, значну частину якого становили козаки. Їх активно використовували й у випадку воєн, які провадила Річ Посполита практич-

²⁸ Melecysz Smotrycki. Verificatio niewinności. Vilnius, 1621. S. 60.

²⁹ Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Sygn. 9614/II. F. 471.

но безперервно. Козацтво здешевлювало війни, а водночас поступово перетворювалося на силу, контролювати яку ставало щодалі важче.

Спробою «приручення» козацтва стало укладання реєстру, започатковане Сигізмундом Августом та продовжене Стефаном Баторієм і їх наступниками, що по суті означало прийом козаків на державну службу. Однак чисельність реєстру була невеликою, а війни потребували значно більшої козацької сили. Спроби внормувати кількість реєстрових козаків після воєн залишали поза реєстром великі маси озброєного люду, для яких легальним варіантом існування у суспільстві була або доля залежного селянина, або, у кращому випадку — служба в магнатських військових формуваннях. До реєстру зазвичай потрапляли спадкоємні козаки та шляхта. Такі шляхтичі — політичні громадяни Речі Посполитої з походження — на життя заробляли «козакуванням». Решта козацтва, що служили королю шаблемою й за способом життя нагадували шляхту (врешті називали себе «лицарями»), творили субстрат вільних людей у прикордонних Київському та Брацлавському воєводствах. Сформувались і місця їх дислокації в пониззі Дніпра — Січ, звідки козаки вибиралися в походи по «хліб», дошкуляючи Варшаві міжнародними конфліктами. Втримати їх у межах контрольованого державою простору було неможливо. Так, після Хотинської битви 1621 р., за умовами якої Річ Посполита зобов'язалася запобігати морським виправам козацтва на турецьке узбережжя й відшкодовувати всі втрати, якщо це станеться, відбулася серія спустошливих нападів на володіння Оттоманської Порти. Визнані Річчю Посполитою герої битви під Хотиним сполучали свій звияжний чин із традиційним способом здобування «козацького хліба». У цей час суттєво поліпшилися стосунки козаків із татарами, котрі намагалися позбутися залежності від османців. Результатом співпраці став укладений 24 грудня 1624 р. договір, який передбачав взаємодопомогу у війні з ворогами. Позірна ворожість цих двох прикордонних світів насправді приховувала типологічну подібність [36].

Водночас козаки ставали елементом постійного дисбалансу всередині Київського воєводства. В тогочасних джерелах можна знайти повідомлення про те, що вони узурпують владу на кордоні Речі Посполитої та встановлюють «власну Республіку», формуючи свою владну систему. Вояцька корпорація поступово набувала вигляд війська з власною територією, чому прислужилося створення козацьких полків згідно з умовами Куруківської угоди. Для розуміння уявлень у цьому середовищі про «себе» та «інших» звернімо увагу на промову козацького полковника шляхтича Оліфера Голуба на раді, зібраній для обрання гетьмана у жовтні 1625 р.

Передусім Голуб окреслив козацьку територію — Київщину, а в перспективі — ще й Брацлавське воєводство. Саме козаки виступають у промові дідами «тієї вітчизни й землі», на яку мають права «від Бога». Відтак полковник пропонує ліквідувати королівську адміністрацію та передати владу козацтву, а також прибрати королівське військо, оплачуючи цим коштом козацькі послуги із захисту південно-східного кордону. Голуб мислить суто інтересами своєї корпорації, для якої чужими є всі, хто до неї не належить. Скажімо, він добре розуміє небезпеку козацьких походів для миру на прикордонні Речі Посполитої, але для нього принципово важлива можливість козацького заробітку. Антагоністом козаків по

спільному простору виступає шляхта, яка формально тримає в руках владу, що на неї претендують козаки. Це протистояння не має ознак етнічності — «козаки-русь» vs «шляхта-ляхи», як заведено зображати козацькі конфлікти на українських теренах. Згадка про руських людей православної віри проскочить лише раз, і принагідно. Скорше за все, Голуб не мислив шляхетськими поняттями держави як республіки та її блага, а також обов'язку кожного шляхтича служити Вітчизні. Його візія стосунків козацької корпорації з державою зводилася до служби королю за винагороду, до певного варіанту контракту. Втім не варто забувати, що полковник Голуб, колишній гетьман й очільник реєстровців, у власній промові мав передусім орієнтуватися на цінності своїх слухачів, головною з яких була козацька корпорація, військове товариство [37].

Остерігаймося приписати козацькій спільноті ознаки гомогенності. Насправді це була соціально дуже строката група «людей війни», серед якої можна легко знайти шляхту, міщан, селян, учорашніх найманців, що залишалися без роботи по закінченні воєнних дій, шукачів пригод тощо. Козацтво можна з певною долею умовності поділити на реєстрове (яке часто використовувалося як дисциплінарний механізм для решти козаків) і «чернь»; на спадкових козаків, що мали статки й родини у прикордонних містах та були тісно пов'язані з «осілим» населенням, і «запорожців» — власне членів чоловічого мілітарного союзу (на початку творення козацького квазістану досить ситуативного), в межах якого не існувало спадкової власності та сталої владної ієрархії. У майбутньому Січ сепарується від Гетьманщини, хоч ці два козацькі утворення й далі нагадуватимуть дві поєднані між собою «посудини». Таким же строкатим козацтво було й етнічно (білоруси, татари, московити, німці, поляки, волохи, вірмени, серби, євреї тощо), хоч основу таки складало українське населення покордоння [38].

Як видається, в окремих квазістан і врешті в політичну силу козацтво сформували два різнорідні явища: засвоєння козаками зразків шляхетської політичної культури та парламентських практик, що лягли на культурний субстрат військової корпорації [39]; втягування їх у релігійне протистояння після Берестейської унії. Перше витворило з вояцької спільноти (чи принаймні з її еліти) політичного суб'єкта, друге — сформувало із загалом релігійно та етнічно індивергентних вояків православний «народ руський» [30].

Виразні ознаки проникнення в козацьке середовище шляхетської політичної культури фіксуються в першій половині 1620-х рр.: поява різних за характером козацьких рад, які нагадували сеймики та сейми, регулярні козацькі посольства на сейми, інструкції для послів, що композиційно й за розбудованою риторикою уподібнювалися сеймиковим шляхетським інструкціям (замість лаконічних наказів ранішого періоду). Від 1625 р. інструкції писалися двома мовами (українською й польською) для полегшення пошуку потенційних союзників у шляхетському середовищі та при королівському дворі. Козаки почали претендувати на участь в обранні православних владик, що зафіксовано в інструкції 1625 р. А в 1632 р. вони вже надішлють депутацію на конвокаційний та елекційний сейми, заявляючи про свої права на участь в обранні короля [39].

Як видається, козацькі повстання 1620—1630-х рр. можна типологічно аналізувати в контексті жовнірських конфедерацій — союзів вояцьких спільнот Речі Посполитої на захист своїх інтересів. Цікаво, що Львівська конфедерація 1622 р., після Хотинської війни, вимагала не лише традиційної видачі платні, а й висунула низку політичних новацій. Король та його оточення потрактували їх як претензію на устроєві зміни «четвертого стану» — війська. Ці жовнірські пропозиції могли суттєво вплинути й на горизонт козацьких очікувань, адже відомо, що козаки були поінформовані про вимоги «братів по зброї». Зокрема конфедерати пропонували надавати заслуженим воякам землі на українському покордонні на умовах постійного проживання, що дозволило б забезпечити надійну охорону цих теренів [40].

Отож козацьке повстання середини XVII ст., передусім на початковому етапі, варто розглядати як варіант конфедерації, спрямованої на забезпечення окремих станових прав для спільноти, що переросла рамки вояцької корпорації. Корпоративні вимоги — збільшення реєстру й самоврядування — тоді були основними гаслами. Власне на сприйняття козацької війни як форми конфедерації вказує лист сенатора Адама Киселя до Богдана Хмельницького від 6 червня 1648 р. У ньому автор визнавав за козаками право на виступ, адже йшлося про оборону їхніх прав, водночас підкреслював їх лояльність — вірність королю й Речі Посполитої, їхній Вітчизні [41, с. 50] (використання лексеми «Вітчизна наша мила» на означення Республіки зустрічається в середовищі козацької еліти практично до початку 1649 р.) [42]. Позицію Киселя поділяла й частина шляхти, яка на сеймах говорила про кривди козаків і визнавала за ними право на опір.

Цілком можливо, що козацтво так і залишилося б у рамках своїх корпоративних вимог військової спільноти, якби не було втягнуте в релігійне протистояння після Берестейської унії. Наділене функцією головного захисника «своїєї» конфесії, доти загалом релігійно індиферентне вояцтво з енергією неофітів візьметься зброєю виборювати можливості для «заспокоєння грецької віри». «Бонусом» до статусу воїнів церкви йшла перепустка до закритого для козаків «клубу» під назвою «руський народ»³⁰ [30]. Ректор київської братської школи Касіян Саківич у «Віршах на жалосний погреб» гетьмана Петра Сагайдачного (1622 р.) не лише зарахує козацтво до руського народу, поєднавши його зі шляхтою в одне «братство по зброї», а й наділить давньою історією, що сягатиме часів Русі³¹.

Ті православні ієрархи, які прагнули оновлення своєї церкви в рамках Речі Посполитої, сторожко ставилися до козаків, особливо після двох резонансних убивств у Києві з релігійних мотивів та зриву (за підтримки частини шляхти й духовенства) Київського собору 1628 р., де планувалося знайти шляхи до порозуміння з уніатами. На чолі цього духовенства стане Петро Могила (від 1632 р.

³⁰ Мелетій Смотрицький не зараховував козаків до руського народу, а вказував лише на їхню функцію воїнів — захисників руського народу: Смотрицький М. *Elenchus. Архив Юго-Западной России*. Ч. 1. Т. VIII. Київ, 2014. С. 610.

³¹ Голубев С.Т. *История Киевской духовной академии (период домогилянский)*. Київ, 1886. Прил. С. 17—40.

митрополит). Утім, здобувши ще й дуже важливий релігійний аргумент у своєму протистоянні з владою, козаки вже не випустять церкву з рук. Серед їхніх вимог відтепер постійно буде «заспокоєння грецької віри», а повстання на чолі з Богданом Хмельницьким закарбується в уявленнях тогочасних людей ще як релігійна війна, спровокована утисками православних [43].

Аргумент про посилення релігійних «утисків» як причину козацької війни виглядає надуманим. Адже на середину 1630-х рр. конфлікти між православними та уніатами формально були залагоджені: спеціальна комісія розв'язала питання з поділом майна між двома «руськими» церквами, а їхні ієрархи продовжували працювати над ідеєю об'єднання. Тим часом майнові чвари на місцях не припинилися — зокрема й через небажання уніатів повертати те, що вони вже вважали «своїм» [27, с. 435—524.]. На ті часи будь-які суперечки трансформувались у майнові конфлікти, а звичайні майнові непорозуміння легко переростали в ідейні непереможні протистояння. Історикам ще доведеться за непрямыми чи незначними деталями аналізувати роль пропаганди в козацьких повстаннях. На цей час припадає й переорієнтація частини православного духовенства на Москву, куди потягнуться прохачі матеріальних благ і моральної підтримки. Вони наголошуватимуть у своїх проханнях, звернених до царя та московського патріарха, на єдності віри, а трохи згодом і на династичних правах «самодержцзя» щодо руських земель Речі Посполитої. Очевидно, не без уваги має бути й політика східних ієрархів та їхніх посланців — частих гостей у Москві і транзитних «підорожан» через річпосполитські землі. Десятиліття перед повстанням Богдана Хмельницького отримало в історіографії назву періоду «золотого спокою», однак цей спокій був лише тонкою плівкою на гарячій лаві [30, с. 230—248; 44; 45]. Показовим є казус Афанасія Филиповича — ченця з есхатологічним відчуттям свого часу, який намагався переконати короля й сенаторів, а водночас усіх, хто зустрічався на його звивистому шляху, в наближенні апокаліпсиса та можливості його уникнути через ліквідацію унійної церкви. Апеляція до страшних утисків православних — звичний рефрен його «казань». Не обійшлося і без мандрівки до Москви, яка передувала його спробам «виправлення» найвищих владних осіб у Речі Посполитій та всіх, готових слухати³².

У процесі розгортання повстання Богдана Хмельницького протистояння козаків та всіх, хто був по їхньому боці, з тими, хто залишався лояльним до Речі Посполитої, набуде виміру священної війни «Русі» / «руського православного народу» з Польщею / «ляхами» — незалежно від того, ким етнічно були ці «русини» й «ляхи» [46, с. 87—108]. Власне, з протилежного боку теж окреслять війну в етнічних категоріях, щоправда, промаркувавши повсталу «русь» через соціальне поняття «хлопи». Саме ці джерела забезпечать істориків «надійними» свідченнями минулого, на століття поховавши альтернативні варіанти «руськості» та затаврувавши їх творців як зрадників українського народу.

³² Гісторыя беларускай літаратуры XI—XIX стагоддзяў у двух тамах. Мінск: Беларуская навука, 2006. Т. 1: Даўняа літаратура XI — першай паловы XVIII ст. С. 586—611.

Війну під проводом Богдана Хмельницького традиційно характеризують як козацько-селянську. На способі сприйняття минулого в категоріях боротьби «народних мас» проти «експлуататорів» позначилося тривале домінування марксистської теорії революцій в її вульгаризованому радянською ідеологією варіанті. Отож «народні маси» мали бути доведені до відчаю, аби піднятися на повстання. Тому зображення «нестерпного гніту» — передусім економічного, що доповнювався релігійними утисками православних українців — стало частиною пояснень подій середини XVII ст. Прислужилися такому баченню історикив також особливості джерел. Як уже зауважувалось, у публічному дискурсі Речі Посполитої ця війна представлялася бунтом «черні», під якою розумілись усі повстанці без розрізнення їх на групи [47]. Селянські виступи, які буквально залили українські землі, справді дуже тісно переплелися з подіями козацької війни. Згадаймо хоча б активну агітацію козаків серед селян. А тим часом за метою, методами та характером козацьке повстання як конфедерація та селянське як бунт представляли цілком різні явища. Врешті з конфедератами, особливо тими, що претендують на власну політичну програму, легітимна влада веде переговори, бунти ж зазвичай придушують. Як видається, цю різницю потрібно принаймні інструментально тримати на думці, досліджуючи козацьку війну середини XVII ст. Масовість селянських виступів зазвичай пояснюють посиленням гніту польських і спольщених магнатів та їхніх орендарів. Тим часом парадоксально, але саме в їх епіцентрі (Київське, Брацлавське воєводства) був найменший для Речі Посполитої рівень селянської ренти та велика кількість вільних селян, не прикріплених до землі. Очевидно, дослідження селянських виступів як окремого явища з урахуванням близькості козацького світу та впливу козацької агітації, факти якої зафіксовані джерелами, допоможуть суттєво скоригувати поняття «панського гніту» — дотепер універсального пояснення причин так званої «козацько-селянської війни» [48]. Врешті гасло «земля тим, хто її обробляє» — універсальне й дуже дієве впродовж століть.

Чи була козацька війна національно-визвольною, як її характеризують деякі сучасні українські автори? Збройний виступ на початковому етапі являв собою спробу козаків як корпорації розширити свої можливості в Речі Посполитій. Ця спроба передбачала заміщення шляхти козаками як політичним станом на певній території. Замість шляхетської мала постати Річ Посполита козацька в частині історичної Русі. А оскільки шляхта репрезентувала державу, то козаки так чи так протиставлялись їй, тим самим намагаючись глибоко змінити існуючу владну конструкцію [46; 50; 51, с. 143—149; 53]³³. Шляхта до таких серйозних трансформацій не була готова.

Річ Посполита складалася з багатьох народів, однак не була національною державою. Вся шляхта мала рівні права між собою, як і її територіальні корпорації, представлені у сеймі. До всього, важливою засадою політичного життя був

³³ У польській історіографії відхід від інтерпретації повстання Богдана Хмельницького як бунту та акцентування на політичних козацьких інтенціях — створення автономної одиниці у складі Речі Посполитої, або й відносно самостійного державного утворення — виразно фіксується від 1960-х рр. [49].

принцип «*liberum veto*» — ухвалення рішень за згодою всіх, кого вони стосувалися, що означало можливість заблокувати будь-яку постанову одним голосом. А це робило практично неможливим формальне домінування певної групи (етнічної / національної) над рештою. Тож про повстання під орудою Богдана Хмельницького можна говорити (передусім спираючись на наслідки) як про козацьку революцію, що призвела до постання держави, де козаки стали політичним станом замість шляхти. Проте не варто забувати, що еліта цього стану переможців складалася значною мірою зі шляхти — як шляхтичем був і його очільник. Сюди потрапила не лише шляхетська дрібнота, а й окремі представники вищої частини. Різні були причини появи їх у рядах козацтва, зокрема вже у часи війни: і вимушені — страх за власне та життя родини, небажання покидати свої маєтки на Київщині, Чернігівщині, Брацлавщині (багато з тих, хто сподівався перебути ці часи на Волині, полишили свої домівки, як виявилось, назавжди); і кар'єрні — поява швидких соціальних ліфтів. Потрібно також пам'ятати, що й на боці Речі Посполитої воювало достатньо козаків, а шляхта, для якої ця держава залишалася Вітчизною, не втрачала своєї «руськості».

Ця війна, втім, за риторикою обох сторін таки мала виразні ознаки національної. Козацька спільнота, яка за типологічними характеристиками принаймні свого ядра — військової корпорації на покордонні — була антидержавною й ненаціональною, закликала вустами своїх очільників до «священної війни Русі» проти «ляхів». Вироблена у шляхетському середовищі ідея Русі як повноправного суб'єкта федерації — Речі Посполитої «двох народів» — була засвоєна козаками та використана частково проти її творців. Характерно, що Богдан Хмельницький у своїх планах визволення Русі окреслював її загалом у традиційних межах шести воєводств, до яких від 1635 р. додалося Чернігівське. На нього поширилися норми люблінських привілеїв, однак шляхта цих теренів перебувала в Речі Посполитій заздалеку 30 років, до того входячи до складу Московської держави з її принципово іншою політичною культурою. Очевидно, цей факт також варто враховувати в дослідженнях козацької революції. Творення українською шляхтою концепції окремого політичного народу в Речі Посполитій і козацький виступ, спрямований передусім проти шляхетської держави, але під гаслами визволення «Русі» — ці начебто антагоністичні явища насправді цілком вкладаються у процеси ранньомодерного націєтворення. Це був той сприятливий для творення націй момент у багатоетнічній Речі Посполитій, коли ще не існувало ані держави з амбітними планами «державотворення», спрямованими на уніфікацію свого населення, ані ресурсів, що могли б цей процес забезпечити [53—56]. Нагадаємо, що ранньомодерна Річ Посполита не мала ні монополії на насильство, ні урядницької вертикалі, яка могла б забезпечити рішення центру. Натомість вона представляла собою низку досить автономних воєводств, що формували свої локальні законодавчі ініціативи та затверджували їх на сеймі [57]³⁴.

³⁴ Практично будь-яку історіографічну проблему неможливо аналізувати без урахування особливостей пізньосередньовічних і ранньомодерних держав, які не відповідають жодній дефініції сучасної держави. Річ Посполита не була централізованою державою з єдиним владним осередком. Із певною долею умовності за її центр можна прийняти сейм під час його

Очевидно, що в дослідженні характеру повстання Богдана Хмельницького варто також зважати й на стрімку еволюцію горизонту козацьких очікувань, які підвищувалися після перемог над військом Речі Посполитої, або ситуативно звужувалися після поразок.

Історики звернули увагу на синхронність козацького виступу кільком європейським явищам середини XVII ст. [58—59]. О. Сокирко, скажімо, пропонує розглядати козацьку революцію та пізніші події у ширшому контексті європейської мілітарної революції [60]. Компаративістична перспектива ще відкрита, зокрема щодо ширшого набору причин революційних вибухів. Марксистська теорія, причому лише одна з її пояснювальних версій революції — як соціального вибуху на тлі крайнього пригнічення народних мас, до сьогодні панівна в українській історіографії. Зауважимо, що соціально-економічний прогрес породжує не менше причин для соціальних протестів, аніж регрес. Скажімо, ще у середині XIX ст. А. де Токвіль, досліджуючи Французьку революцію, звернув увагу на суб'єктивну природу так званого погіршення становища «низів», що дисонувало з тривалим зростанням добробуту: «Можна сказати, що французи вважали своє становище тим нестерпнішим, чим більше воно покращувалося» [61, с. 154]. Цю особливість соціальних протестів назвали «парадоксом Токвіля». Було також зауважено, що вибух невдоволення може спричинити нереалізована обіцянка реформ як варіанту суспільного договору, або ж її реалізація не в той спосіб та не з тими результатами, яких очікувало суспільство [62]. «Маркс проти Токвіля», — так окреслив перспективу досліджень великих суспільних потрясінь соціолог Дж. Дейвіс у 1960-х рр., утім, зауважуючи, що кожна з цих великих теорій має свій пояснювальний потенціал [63].

Упродовж XX ст. увага дослідників була зосереджена передусім на суб'єктивній природі соціальних протестів, скажімо на впливі культури, яка формує людські потреби та цінності. Саме розрив між ціннісними очікуваннями / потребами й неможливістю досягти бажаного законним шляхом штовхає соціальні групи на застосування сили (Р. Мертон) [64]. Зростання очікувань зазвичай відбувається в періоди економічного піднесення, яке впливає на формування нових життєвих стандартів, часто завищених³⁵. Цей феномен отримав назву «революції зрослих очікувань» [65]. Як зауважив Дж. Дейвіс, за цих умов неможливість досягнення

го роботи. Потому владні повноваження практично розтягувалися по самоврядних регіонах. Брак виконавчої влади (й монополії «держави» на застосування насильства) [57] та обмеження, які накладалися на короля, унеможливлювали реалізацію владних проєктів поза ухвалами сейму і співпрацею володаря з регіональними шляхетськими елітами. Прикладом цього може слугувати Берестейська унія, яка так і не була втілена в тій формі й масштабах, котрі уявлялися її творцям, наділеним великими владними повноваженнями.

³⁵ Звернімо увагу на економічний бум у Волинському, Київському, Брацлавському воєводствах у першій половині XVII ст., який призвів до переходу цього регіону з дотаційного до числа найбільших платників податків [65]. Водночас варто пам'ятати про козацькі очікування, пов'язані з планами Владислава IV в 1640-х рр. — організації великої антиосманської кампанії, ударною силою котрої мало стати козацьке військо. Сподівання значного розширення реєстру та інших преференцій у результаті планованої війни, які не справдилися, неодмінно мали позначитися на козацьких настроях.

бажаного призводить до посилення колективної тривоги та розчарування. Натомість крайня бідність породжує хіба німий відчай і культивування стратегій виживання, а не колективні протести. Рушійними силами соціальних виступів можуть виявитись як бідні, так і цілком забезпечені групи: «Саме невдоволення, а не забезпечення “відповідних” або “невідповідних” запасів їжі, рівності чи свободи, породжує революцію» [63, с. 6]. Застосування цих теорій до аналізу козацької революції дозволить поєднати дуже суперечливі факти без відмови від частини минулого, або без маніпуляцій із «незручним» минулим на користь пояснювальної схеми про посилення гноблення як причину повстання.

Врешті варто зважати й на нестабільність природних систем, якими є людські спільноти. Попри певну детермінованість їх станів і розвитку, найменші зміни (часто непомічені) початкового стану можуть призвести до непередбачуваних наслідків, так званого динамічного хаосу. До всього, неповнота джерел та інтерпретативний характер роботи історика зазвичай не дозволяють зауважити дрібні зміни у системі, чи визначити, які з них призвели до значних наслідків. «Ефект метелика», описаний математиком і метеорологом Е. Лоренцом, демонструє, що будь-які довготривалі прогнози складних динамічних систем хибні. Тож історик принаймні має визнати обмеженість своїх причинно-наслідкових побудов та бути чутливим до сфери суб'єктивного, зокрема зважаючи на власну обмеженість у пізнанні минулого. Адже якщо історія є великим атракціоном випадковостей, тоді конструйована істориком оповідь, як зауважує Р. Барт, може бути масштабною демонстрацією логічної помилки «після цього, отже, через це» («post hoc ergo propter hoc»). Вибудована історична оповідь завжди конструюється від кінця до початку, де істориком відомі наслідки, а не причини, тож завжди містить елемент телеологізму — наданого дослідником сенсу певній хронології подій. Історик не вдається звільнитися від знання про результат «гри», яку він «спостерігає» фрагментарно і постфактум. Принаймні мусимо рефлексувати над об'єктивністю / сумнівною наших побудов.

Про історичну «провину»

Анонімний автор «Дискурсу про теперішню війну козацьку чи хлопську» («Dyskurs o terańniejszej wojnie kozackiej albo chiopskiej»), написаного влітку 1648 р., коли Україна вже палала у вогні, наголошував на причинах повстання й таврував винуватців [67—69]. Передусім він зазначив існування «безсмертної ненависті» руського народу до «ляхів» / поляків ще від давньої Русі. Пояснюючи її причини, автор користався низкою етнічних стереотипів, які напевно існували в Речі Посполитій, однак до часу в текстах не озвучувалися. Варварству русинів протиставляв цивілізованість поляків та їхні успіхи в освоєнні руських земель, звідси й бажання варварів позбутися більш успішних колонізаторів. Автор, утім, не забув нагадати про давню руську державу з прекрасним Києвом, другим за красою після Константинополя. Однак безпосередню причину анонім убачав в існуванні православної церкви та її оборонців — тієї шляхти, яка на сеймах не погоджується на жодну пропозицію, поки не буде прийнята вигідна для них ухвала.

Зауважував, що коли русинам на сеймі не вдається досягти свого силою аргументів, вони лякають Річ Посполиту, як ведмежою шкурою, повстанням чисельного козацького війська, себто допускають використання сили і зброї.

Власне, багато з озвученого невідомим автором так чи так буде артикульовано в різний час українською та польською історіографіями. За одним винятком — він виразно підкреслював існування української шляхти, на яку й покладає левову частку провини за козацьку війну. Саме тут варто пригадати промову православного сенатора Адама Киселя, найактивнішого перемовника Речі Посполитої з козацькими лідерами, який що було сили намагався примирити її з козаками, а також дві Русі між собою. 17 вересня 1641 р. на Варшавському сеймі він нагадає слухачам про суб'єктність Русі, яка разом із польським та литовським народами утворила Республіку. Кисіль скаржився на порушення прав Русі та застерігав: «ми» будемо прихильними до «вас», поки наші права будуть гарантовані у спільній Вітчизні, якщо ж ними буде знехтувано, від Республіки залишиться «симулякр», «ми» зруйнуємо її як форму несвободи [70, с. 186—190].

Що ж, на карб українській / руській шляхті справді можна покласти «відповідальність» за війну під проводом Богдана Хмельницького. Це вона впродовж віків культивувала свою окремішність і, перебуваючи в різних країнах, зберігала пам'ять про давнє державне минуле свого народу. Це вона виробить концепцію Русі як спільноти на окресленій території, зі своїми давніми правами, мовою, вірою та символічною князівською владою. Це її промовці на сеймиках і сеймах вимагатимуть відновлення «старожитніх» прав своєї Русі. Важливі елементи цієї концепції піднімуть на своїх прапорах козаки, які до часу не підозрювали про свою належність до «руського народу». Вони (а чи радше їхня верхівка, значну частину якої складала шляхта) зброєю переконують інших у своєму монопольному праві на «Русь». А зяття воюючи з Річчю Посполитою, успадкують її форми влади, судочинство та політичну культуру [71—73]. Власне цей спадок великою мірою забезпечить українцям довге тривання всупереч спробам імперій їх уніфікувати. А введення шляхетської Русі (а з нею — й історії Великого князівства Литовського, Польського королівства та Речі Посполитої) в українську схему минулого як важливого формотворчого елемента забезпечить майбутніх українців новим гранднаративом — про довгу тяглість українського націєтворення понад кордонами й державами.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Sysyn, F. The Polish-Lithuanian Commonwealth and the Birth of Modern Ukraine: A Reappraisal of the Khmelnytsky "Revolution". *Defining the Identity of the Younger Europe*. Eds. R.A. Maryks and M. Hanusiewica-Lavallee. Brill Press, 2023. 13-30.
2. Yakovenko, N. Koho ta yak inshuie Mykhailo Hrushevskiy v "Istorii Ukrainy-Rusy". *Obraz Inshoho v susidnikh istoriakh: mify, stereotypy, naukovi interpretatsii*. Kyiv, 2008. 89-103 [in Ukrainian].
[Яковенко Н. Кого та як іншує Михайло Грушевський в «Історії України-Руси». *Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації*. Київ, 2008. С. 89—103].

3. Yakovenko, N. Braty / vorohy, abo Poliaky ochyma ukraintsia XVII—XVIII st. *Nezalezhnyi kulturolozhichnyi chasopys "I"*. 1997. 10: 156-167 [in Ukrainian].
[Яковенко Н. Брати / вороги, або Поляки очима українця XVII—XVIII ст. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 1997. № 10. С. 156—167].
4. Pritsak, O. U stolittia narodyn M. Hrushevskoho. *Ukraina moderna*. 2007. 12: 170-190 [in Ukrainian].
[Прицак О. У століття народин М. Грушевського. *Україна модерна*. 2007. Чис. 12. С. 170—190].
5. Niedźwiedz, J. Sarmatyzm, czyli tradycja wynaleziona. *Teksty Drugie*. 2015. 1: 46-62 [in Polish].
6. Grusiecki, T. Transcultural things and the spectre of Orientalism in early modern Poland-Lithuania. Manchester University Press, 2023. 264 p.
7. Litvin, H. Z narodu ruskoho: Shliakhtha Kyivshchyny, Volyni ta Bratslavshchyny (1569—1648). Kyiv, 2016 [in Ukrainian].
[Літвін Г. З народу руського: Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569—1648). Пер. з пол. Л. Лисенко. Київ, 2016. 616 с.].
8. Chynczewska-Hennel, T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku 16 do połowy 17 w. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985 [in Polish].
9. Yakovenko, N. Ukrainska shliakhtha z kintsia XIV do seredyiny XVII st.: Volyn i Tsentralna Ukraina. Kyiv, 1993 [in Ukrainian].
[Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна. Київ, 1993. 416 с.].
10. Yakovenko, N. Narys istorii Ukrainy z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st. Kyiv, 1997 [in Ukrainian].
[Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. 380 с.].
11. Starchenko, N. Liublinska uniiia yak resurs formuvannia kontseptu politychnoho «narodu ruskoho» (1569—1648 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2019. 2: 4-46 [in Ukrainian].
[Старченко Н. Люблінська унія як ресурс формування концепту політичного «народу руського» (1569—1648 рр.). *Український історичний журнал*. 2019. № 2. С. 4—46].
12. Kempa, T. The Attitude of Ruthenian Magnates and Nobles toward the Union of Lublin (1569) and the Problem of the Autonomy of Ukrainian Lands within the Polish-Lithuanian Commonwealth. *Zapiski Historyczne*. 2019. T. LXXXIV. Zesz. 4: 41-72.
13. Litwin, H. Zjednoczenie narodów cnych: polskiego, litewskiego, ruskiego: Wołyń i Kijowszczyzna w Unii Lubelskiej. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 2019. 272 s. [in Polish].
14. Mazur, K. Nieznana petycja szlachty wołyńskiej do króla w dobie sejmu lubelskiego 1569 r. *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii*. 2003. 2: 41-56 [in Polish].
[Mazur, K. Nieznana petycja szlachty wołyńskiej do króla w dobie sejmu lubelskiego 1569 r. *Соціум: Альманах соціальної історії*. 2003. Вип. 2. С. 41—56].
15. Starchenko, N. Chest, krov i rytoryka: Konflikt u shliakhetskomyu seredovysychi Volyni (druha polovyna XVI — pochatok XVII st.). Kyiv, 2014 [in Ukrainian].
[Старченко Н. Честь, кров і риторика: Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI — початок XVII ст.). Київ, 2014. 510 с.].
16. Yakovenko, N. Vnesok heraldyky u tvorennia "terytorii z istoriieiu": heraldychni lehendy volynskoi, kyivskoi i bratslavskoi shliakhthy kintsia XVI — seredyiny XVII st. *Yakovenko, N. Dzerkala identychnosti: Doslidzhennia z istorii uiaвлен ta idei v Ukraini XVI — pochatku XVIII st.* Kyiv, 2012. 165-203 [in Ukrainian].
[Яковенко Н. Внесок геральдики у творення «території з історією»: геральдичні легенди волинської, київської і брацлавської шляхти кінця XVI — середини XVII ст.

- Яковенко Н. *Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII ст.* Київ: Критика, 2012. С. 165—203].
17. Yakovenko, N. Topos “ziednanykh narodiv” u panychirnykh kniaziam Ostrozkyim i Zaslavskym (bilia vytokiv ukrainskoi identychnosti). *Yakovenko, N. Paralelnyi svit: Doslidzhennia z istorii uiavlen ta idei v Ukraini XVI—XVII st.* Kyiv, 2002. 231-269 [in Ukrainian].
[Яковенко Н. Топос «з'єднаних народів» у панегіриках князем Острозьким і Заславським (біля витоків української ідентичності). *Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст.* Київ: Критика, 2002. С. 231—269].
 18. Augustyniak, U. *Historia Polski. 1572—1795.* Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2008. 1006 s. [in Polish].
 19. Eller, J.D. Ethnicity, Culture, and “the Past”. *Michigan Quarterly Review.* 1997. XXXVI. 4: 552-600.
 20. Opaliński, E. *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587—1652: system parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie.* Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1995. 348 s. [in Polish].
 21. Starczenko, N. Przywileje lubelskie i koncepcja “narodu ruskiego” w polemice prawosławnej (od końca XVI do lat dwudziestych XVII w.). *Unia Lubelska 1569 roku i unie w Europie Środkowo-Wschodniej.* Warszawa, 2020. 196-221 [in Polish].
 22. Starczenko, N. II Statut Litewski versus konstytucje sejmowe: Województwa ukraińskie w walce o “swoje” prawo na sejmach i w praktyce sądowej na przełomie XVI i XVII w. *Sejm Królestwa Polskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów a europejskie reprezentacje stanowe.* Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2019. 126-156 [in Polish].
 23. Brodzhii-Berkoff, D. Vybir movy ta vybir kultury v Ukraini XVII st. *Kyivska akademiia.* 2014-2015. 12: 33-45 [in Ukrainian].
[Броджі-Беркофф Д. Вибір мови та вибір культури в Україні XVII ст. *Київська академія.* 2014—2015. Вип. 12. С. 33—45].
 24. Brodzhii, D. *Kulturnyi polimorfizm ukrainskoho svitu.* Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Броджі Д. Культурний поліморфізм українського світу. Перекл. О. Прокопович. Київ: Дух і літера, 2022. 520 с.].
 25. Chynczewska-Hennel, T. “Do praw i przywilejów swoich dawnych”: Prawo jako argument w polemice prawosławnych w pierwszej połowie XVII w. *Między Wschodem a Zachodem Rzeczypospolita XVI—XVII w.* Warszawa, 1993. 53-60 [in Polish].
 26. Augustyniak, U. Państwo świeckie czy księżę? Spór o rolę duchowieństwa katolickiego w Rzeczypospolitej w czasach Zygmunta III Wazy: Wybór tekstów. Warszawa: Semper, 2013. 688 s. [in Polish].
 27. Kempa, T. Wobec kontrreformacji: Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII w. Toruń. 2007. 624 s. [in Polish].
 28. Jakowenko, N. Ruś jako trzeci członek Rzeczypospolitej Obojga Narodów w myśli ukraińskiej I połowy XVII w. *Unia lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej.* Lublin, 1999. 79-83 [in Polish].
 29. Chynczewska-Hennel, T., Jakowenko, N. Społeczeństwo — religia — kultura. *Między sobą: Szkice historyczne polsko-ukraińskie.* Lublin, 2000. 111-151 [in Polish].
 30. Plokhii, S. Nalyvaikova vira: Kozatstvo ta relihiia v rannomodernii Ukraini. Kyiv, 2005 [in Ukrainian].
[Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ: Критика, 2005. 494 с.].
 31. Lepiavko, S. Kozatski viiny kintsia XVI st. v Ukraini. Chernihiv, 1996 [in Ukrainian].
[Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996. 287 с.].

32. Shcherbak, V. Formuvannia kozatskoho stanu v Ukraini (druha polovyna XV — seredyna XVII st.). Kyiv, 1997 [in Ukrainian].
[Щербак В. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV — середина XVII ст.). Київ, 1997. 180 с.].
33. Cherkas, B. K istorii poivavlennia ukrainskogo kazachestva. *Kazachestvo v tiurkskom i slavi-anskom mirakh*. Kazan, 2018. 215-224 [in Russian].
[Черкас Б. К истории появления украинского казачества. *Казачество в тюркском и славянском мирах*. Казань, 2018. С. 215—224].
34. Gribovskij, V. Sotsialnaia tipolohija kazatskikh soobshchestv. *Kazachestvo v tiurkskom i slavianskom mirakh*. Kazan, 2018. 94-172 [in Russian].
[Грибовский В. Социальная типология казацких сообществ. *Казачество в тюркском и славянском мирах*. Казань, 2028. С. 9—172].
35. Hrybovskiy, V. Kozakuvannia lytovsko-ruskoi znati v XVI st.: merytokratychnyi instrument zadlia arystokratychnoho rezultatu. *Scriptorium nostrum*. Kherson, 2018. 2 (11): 199-216 [in Ukrainian].
[Грибовський В. Козакування литовсько-руської знаті в XVI ст.: меритократичний інструмент задля аристократичного результату. *Scriptorium nostrum*. Вип. 2 (11). Херсон, 2018. С. 199—216].
36. Kovalets, T. Zbroinyi vystup kozakiv u 1625 r. v Ukraini: prychny ta peredumovy. *Stu-dentski istorychni zoshyty Prykarpatskoho natsionalnoho universytetu im. V. Stefanyka*. 2010. 1: 20-27 [in Ukrainian].
[Ковалець Т. Збройний виступ козаків у 1625 р. в Україні: причини та передумови. *Студентські історичні зошити Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника*. Вип. 1. Івано-Франківськ, 2010. С. 20—27].
37. Kochegarov, K. Novye istochniki o kazatskom vosstanii 1625 goda: rech polkovnika Olifera Goluba i neizvestnyj spisok Kurukovskogo dogovora. *Slavyanovedenie*. 2020. 2: 28-49 [in Russian].
[Кочегаров К. Новые источники о казацком восстании 1625 года: речь полковника Олифера Голуба и неизвестный список Куруковского договора. *Славяноведение*. 2020. № 2. С. 28—49].
38. Kovalets, T. "Etot rod chelovecheskij pestyry, iz raznykh natsij...": Etnicheskoe litso zaporozhskogo voiska v 20–30-kh gg. XVII v. *Rusin*. 2013. 2: 62-71 [in Russian].
[Ковалець Т. «Этот род человеческий пестрый, из разных наций...»: Этническое лицо запорожского войска в 20—30-х гг. XVII в. *Русин*. 2013. № 2. С. 62—71].
39. Kulakovskiy, P. Z rady instruktsiui vid nas vziavshy: kozatski parlamentski praktyky. *Prykladom svoikh predkiv: Istoriia parlamentaryzmu na ukrainskykh zemliakh v 1386—1648 rr.: Polske korolivstvo ta Rich Pospolyta*. Kyiv, 2018. 227-296 [in Ukrainian].
[Кулаковський П. З ради інструкцію від нас взявши: козацькі парламентські практики. *Прикладом своїх предків: Історія парламентаризму на українських землях в 1386—1648 рр.: Польське королівство та Річ Посполита*. Київ: Темпора, 2018. С. 227—296].
40. Pietrzak, J. Konfederacja lwowska w 1622 r. *Kwartalnik Historyczny*. 1973. 80 (4): 845-871 [in Polish].
41. Pernal, A.B. Rich Pospolyta dvokh narodiv i Ukraina: Dyplomatychni vidnosyny 1648—1659. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
[Перналь А.Б. Річ Посполита двох народів і Україна: Дипломатичні відносини 1648—1659. Київ, 2013. 400 с.].
42. Brechunenken, W. Od "ojczyzny milej" do protektora Hetmańszczyzny: obraz Rzeczypospolitej w świadomości Kozaczyzny. *Unie międzypaństwowe. Parlamentaryzm. Samorządność*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe. 2020. 15-27 [in Polish].

43. Sysyn, F.E. The Khmelnytskyi Uprising: A Characterization of the Ukrainian Revolt. *Jewish History*. 2003. 17 (2): 115-139.
44. Sysyn, F.E. Orthodoxy and Revolt: The Role of Religion in the Seventeenth-Century Ukrainian Uprising against the Polish-Lithuanian Commonwealth. *Religion and the Early Modern State: Views from China, Russia, and the West*. Eds. J.D. Tracy and M. Ragnow. Cambridge (UK), 2004. 154-184.
45. Gudziak, B. Kryza i reforma: Kyivska mytropoliia, Tsarhorodskiy patriarkhat i heneza Beresteiskoi unii. Lviv, 2000 [in Ukrainian].
[Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Пер. з англ. М. Габлевич. Львів, 2000. 426 с.].
46. Drozdowski, M. My o nas i o innych: Szlachta wobec Kozaczyzny zaporoskiej w latach 1648—1659. Białystok, 2015. 480 s. [in Polish].
47. Drozdowski, M. “Co za czasy!.. Chamy taki miód piją! Boże, Ty to widzisz i nie grzmisz?”: O deprecjacji Kozaków przez szlachtę Rzeczypospolitej w okresie powstania Chmielnickiego. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F — Historia*. 2018. LXXIII: 65-82 [in Polish].
48. Yakovenko, N. Viina yak remeslo, abo Shche raz pro kozatski viiny sere diny XVII st. *Kwartalnik Historyczny*. 2002. R. LIX. 3: 119-133 [in Ukrainian].
[Яковенко Н. Війна як ремесло, або Ще раз про козацькі війни середини XVII ст. *Kwartalnik Historyczny*. 2002. R. LIX. 3: 119—133].
49. Yakovenko, N. “Pro Ukrainu mozhna bez kraiu...”: zminy u spryiniatti polskymy istorykami mynuloho davnoi Ukrainy (1960-ti — 2000-ni rr.). *Ukrainskyi humanitarnyi obliad*. 2010. 15: 79-103 [in Ukrainian].
[Яковенко Н. «Про Україну можна без краю...»: зміни у сприйнятті польськими істориками минулого давньої України (1960-ті — 2000-ні рр.). *Український гуманітарний огляд*. 2010. Вип. 15. С. 79—103].
50. Drozdowski, M. Polityczne przyczyny powstania Chmielnickiego w opiniach szlachty Rzeczypospolitej. *Studia Polsko-Ukraińskie*. 2019. 6: 67-81 [in Polish].
51. Sas, P. Polityczna kultura ukraińskiego suspiłstva (kinets XVI — persha polovyna XVII st.). Kyiv, 1998 [in Ukrainian].
[Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). Київ, 1998. 295 с.].
52. Lepiavko, S. Formuvannya svitohliadnykh zasad ukraińskiego kozatstva (poniattia “kozatskoho khliba” v ostannii tretyni XVI st.). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi: Studii z istorii XVI—XVIII st.* 2000. 1: 143-158 [in Ukrainian].
[Леп’явко С. Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття «козацького хліба» в останній третині XVI ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI—XVIII ст.* Вип. 1. Київ, 2000. С. 143—158].
53. Burke, P. Nationalisms and Vernaculars, 1500—1800. *The Oxford Handbook of the History of Nationalism*. Oxford University Press, 2013. 21-35.
54. Jensen, L. (Eds.). The Roots of Nationalism: National Identity Formation in Early Modern Europe, 1600—1815. Amsterdam University Press, 2016. 342 p.
55. Gat, A. Premodern Nations, National Identities, National Sentiments and National Solidarity. *The Roots of Nationalism: National Identity Formation in Early Modern Europe, 1600—1815*. Eds L. Jensen. Amsterdam University Press, 2016: 31-45.
56. Plokhii, S. Pokhodzhennia slov’ianskykh natsii: domoderni identychnosti v Ukraini, Rosii ta Bilorusi. Kyiv, 2015 [in Ukrainian].
[Плохій С. Походження слов’янських націй: домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. Пер. з англ. Київ: Критика, 2015. 429 с.].

57. Starchenko, N. Zakonodavchi initsiatyvy kintsia XVI — pochatku XVII st. v Rechi Pospolytii yak zmitsnennia monopolii na lehitymne nasylstvo. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2024. 2: 56-76 [in Ukrainian].
[Старченко Н. Законодавчі ініціативи кінця XVI — початку XVII ст. в Речі Посполитій як зміцнення монополії на легітимне насильство. *Український історичний журнал*. 2024. № 2. С. 56—76].
58. Sysyn, F.E. Ukraine and the General Crisis of the Seventeenth Century: The Khmelnytsky Uprising among the Early Modern “Revolutions”. *Ukraine and Europe: Cultural Encounters and Negotiations*. Eds G. Brogi Bercoff, M. Pavlyshyn, S. Plokhyy. Toronto; Buffalo; London, 2017. 136-157.
59. Smolii, V. Revoliutsii u tsyvilizatsii rannoho modernu: paraleli ukrainskoho ta svitovoho dosvidu. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2021. 1: 4-26 [in Ukrainian].
[Смолій В. Революції у цивілізації раннього модерну: паралелі українського та світового досвіду. *Український історичний журнал*. 2021. № 1. С. 4—26].
60. Sokyрко, O. Kozatskyi Mars: derzhava ta viisko Kozatskoho Hetmanatu v dobu Militar-noi revoliutsii, 1648—1764. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Сокирко О. Козацький Марс: держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648—1764. Київ: Темпора, 2023. 912 с.].
61. Tokvil, A. de. Davnii poriadok i revoliutsiia. Kyiv, 2000 [in Ukrainian].
[Токвіль А. де. Давній порядок і революція. 3 фр. пер. Г. Філіпчук. Київ, 2000. 224 с.].
62. Finkel, E., Scott, G. The Tocqueville Paradox: When Does Reform Provoke Rebellion. 04.11.2018. URL: <https://ssrn.com/abstract=3202013> (дата звернення: 01.03.2025).
63. Davies, J.C. Toward a Theory of Revolution. *American Sociological Review*. 1962. 27 (1 (Feb.)): 5-19.
64. Merton, R.K. Social Structure and Anomie. *American Sociological Review*. 1938. 3 (5): 672-682.
65. Litwin, H. Kto był finansowym beneficjentem inkorporacji województw ruskich w 1569 roku — Korona czy Kijowszczyzna, Wołyń i Braclawszczyzna. *Idee, narody, państwa, pogranicza: Tom Wykładowców na Jubileusz 30-lecia Studium Europy Wschodniej UW*. Eds. J. Malicki. Warszawa, 2022. 125-135 [in Polish].
66. Yerokhin, S., Knysh, I. Imovirnist revoliutsii: rol kulturnoho seredovyshcha u formuvanni protestnykh praktyk. *Aktualni problemy ekonomiky*. 2024. 9: 6-15 [in Ukrainian].
[Єрохін С., Книш І. Імовірність революції: роль культурного середовища у формуванні протестних практик. *Актуальні проблеми економіки*. Вип. 9. Київ, 2024. С. 6—15].
67. Sysyn, F.E. A Contemporary's Account of the Causes of the Khmelnytskyi Uprising. *Harvard Ukrainian Studies*. 1981. 5 (2): 245-257.
68. Sysyn, F.E. Seventeenth-Century Views on the Causes of the Khmelnytskyi Uprising. *Harvard Ukrainian Studies*. 1980. 5 (4): 430-466.
69. Ochmann-Staniszevska, S. Przyczyny wybuchu powstania Chmielnickiego i obraz Rusina w świetle szlacheckiej publicystyki lat 1648—1650. *Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia*. 1980. LXXI (1054): 81-92 [in Polish].
70. Sysyn, F.E. Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641. *Harvard Ukrainian Studies*. 1982. 6 (2): 167-190.
71. Sokyрко, O. Rich Pospolyta Shliakhetska i Rich Pospolyta Kozatska: viiskovo-politychni paraleli seredyiny XVII—XVIII st. *Polsko-ukrainska viiskova spivpratsia protiahom istorii: Mat. konf*. Kyiv, 2018. 94-123 [in Ukrainian].
[Сокирко О. Річ Посполита Шляхетська і Річ Посполита Козацька: військово-політичні паралелі середини XVII—XVIII ст. *Польсько-українська військова співпраця протягом історії: Мат. конф.* Київ, 2018. С. 94—123].

72. Horobets, V. Spadshchyna Polsko-Lyтовskoi derzhavy v sotsiokulturnykh protsesakh Kozatskoho Hetmanatu druhoi polovyny XVII—XVIII st. *Człowiek twórcą historii*. T. 2: Rzeczpospolita polsko-litewska w Europie wczesnonowoczesnej. Red. C. Kukło, W. Walczak. Białystok, 2024. 553–577 [in Ukrainian].
[Горобець В. Спадщина Польсько-Литовської держави в соціокультурних процесах Козацького Гетьманату другої половини XVII—XVIII ст. *Człowiek twórcą historii*. T. 2: Rzeczpospolita polsko-litewska w Europie wczesnonowoczesnej. Red. C. Kukło, W. Walczak. Białystok, 2024. С. 553—577].

Надійшла / Received 24.03.2025

Nataliia STARCHENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Senior Research Fellow,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, M.S. Hrushevskyi Institute
of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
interregnum@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4129-3255>

CONVOLUTED PATHS OF EARLY MODERN UKRAINIAN NATION-FORMATION, OR NOTES ON THE CONVENTIONAL SCHEME OF UKRAINIAN HISTORY

The goal is to suggest a revision of the conventional Ukrainian historical narrative that was created in the 19th — early 20th century in the Russian Empire and still defines our approach to the earlier period through forming our national symbols, myths, and places of memory. The grand narrative was based on the Cossack version of history that was strongly influenced first by imperial and subsequently by Soviet ideologies. As a result, a long period of Ukrainian history linked to the Polish-Lithuanian Commonwealth was framed primarily as the history of national, social, and religious repressions against Ukrainians by a foreign state. Therefore, the Ukrainian nobility that played an active role in political life alongside with the nobility from other regions / nations of the Polish-Lithuanian Commonwealth was declared to be traitors that had cast away their identity through “polonization” and conversion of Catholicism (conversion from Orthodox Christianity to other confessions was seen as an act of polonization). The author points out that these approaches are methodologically outdated and do not account for either the peculiarities of early modern states that were not national by their very nature or for the beliefs and values of the time. The author applies new **methodological approaches** to the **new sources** and provides new interpretations of the sources already introduced to research literature, offering a different perspective on the nobility (*szlachta*), the estate that played a leading role in the processes of early modern Ukrainian nation-building until the mid-17th century. She analyzes how the idea of Rus’ as a distinct “territory with its own history,” alongside the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania, was formed in the Polish-Lithuanian Commonwealth. In the second part of the article, the author reconsiders the traditional interpretation of the causes of Bohdan Khmelnytskyi’s uprising, taking into account the new research and new methodological approaches. **Conclusions.** The view of Ukrainian history proposed in the article allows us to interpret the Polish-Lithuanian Commonwealth as an integral part of the Ukrainian past, and to consider the process of Ukrainian nation-building (mainly within the noble milieu) until the mid-17th century as an important component of the Cossack revolution. This approach allows us to modernize the anachronistic scheme of the Ukrainian past, to fill in the unnecessary “gaps,” and to expand the field thematically, populating the so-called “dark ages” with personalities and events.

Keywords: *Polish-Lithuanian Commonwealth, nobility (szlachta), Cossacks, Union of Lublin, nation-formation, identity, 16th — 17th centuries.*